

Dorovský, Ivan

František Alexandr Zach a slovanský romantismus jeho doby

In: Dorovský, Ivan. *Slovanské literatury a dnešek*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2008, pp. 107-113

ISBN 9788021046672

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123848>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

FRANTIŠEK ALEXANDR ZACH A SLOVANSKÝ ROMANTISMUS JEHO DOBY

Devatenácté století nebylo pouze stoletím páry a elektřiny, jak jsme zvyklí tvrdit, nýbrž z hlediska našeho tématu také stoletím povstání, revolucí, bouří, válek a ideologických koncepcí. Zahájilo je mj. první a druhé srbské povstání z let 1804 a 1814 a rusko-turecké války v letech 1806–1812. Roku 1821 vypukla dlouho připravovaná řecká revoluce, následovalo polské listopadové povstání z let 1830–1831 proti ruskému despotismu, které úzce souvisí s naším tématem, krakovské povstání 1846, revoluční léta 1848–1849, krymská válka 1853–1856, polské lednové povstání proti carismu v letech 1863–1864, vyhlášení války Srbska proti Turecku v červnu 1876, rusko-rumunsko-turecká osvobozenecká válka 1877–1878 atd.

Devatenácté století je také stoletím národních hnutí, formování novodobých slovanských národních společenství a romantického pojetí jazyka a národa. A také století, v němž národ byl ztotožňován s národním jazykem jako jedním z hlavních a objektivních důkazů existence národního společenství. Pro nerovnoprávné a porobené národy, jakými byly např. Slované v Rakousku, Srbové, Bulhaři a Makedonci v evropské části turecké říše, tj. na Balkáně, nebo Lužičtí Srbové v Německu, byl jazyk nenahraditelným symbolem jejich existence. Pavel Josef Šafařík přijal myšlenku německého filozofa J. G. Herdera o existenci ducha národa (*Volksgeist*) a v roce 1848 mj. napsal, že *jazyk je nejdůležitějším a nejnevyhnutelnějším ústrojem ducha*. Podle P. J. Šafaříka *duch netvoří jazyk, ale tvoří se v jazyku a s jazykem a jazyk považoval za svědomí národa*.²⁶¹

V posledních letech se téměř bezdůvodně straší panslavismem, slavjanofilstvím, slovanofilstvím a podobnými nálepkami, aniž si jeho hlasatelé uvědomují, že v Evropě, která snad jednou bude sjednocená, bude žít čtyřicet procent slovanského obyvatelstva. Zároveň s myšlenkou národního sjednocení a s novým pojetím jazyka, jazykového češství, vznikala také ideologie slovanství, slovanské jazykové příbuznosti a sounáležitosti. V prvních desetiletích 19. století se dotvořila jako systém slovanská myšlenka neboli ideologie slovanství, která, jak ukázal již Matija Murko, měla své začátky a svou tradici již před Jánem Kollárem.²⁶²

Úsilí o vzájemné jazykové, literární a obecně kulturní poznání postupně dostávalo v prvních třech čtyřech desetiletích devatenáctého století teoretické základy ve vědeckých pracích zejména P. J. Šafaříka a Jána Kollára. Kollár zpočátku chápal literární vzájemnost jako obecně kulturní spolupráci slovanských národů. Bulharský kontroverzní literární historik a bohemista Boris Joco toto Kollárovo pojetí české a slovenské slovanské myšlenky²⁶³ nazval

261 ČČM, roč. 22, 1848, čís. 2, s. 181–182.

262 MURKO, M.: *Slovanská myšlenka před Kollárem*. In sb. *Slovanská vzájemnost 1836–1936*. Uspořádal Jiří Horák, Praha 1938.

263 KOLEJKA, J.: *Slavjanskije programmy i ideja slavjanskoj solidarnosti v XIX i XX vekach*, SPN, Praha 1964, s. 36–69.

kollárismem, aby je odlišil od polského mesianismu a charvátského ilyrismu Ljudevita Gaje, který prosazoval jazykové a kulturní sjednocení všech jižních Slovanů. V Srbském knížectví se prosadilo velkosrbské pojetí, jež bylo vyjádřeno v Garašininově Načertanii.

Zvláštní povahu měla slovanská myšlenka u Poláků. Po tzv. druhém a třetím dělení a po povstání přesvědčeného demokrata Tadeusze Kościuszka (1746–1817) v letech 1793 až 1795 přestalo Polsko v Evropě existovat. Své naděje na obnovení státní nezávislosti vkládali Poláci na pomoc západních států, především na pomoc Francie, počínaje činností J. G. Dąbrowského a konče předsedou vlády poraženého povstání Adamem Jerzym Czartoryským (1770–1861), jak se o tom ještě zmíním v souvislosti s Františkem A. Zachem.

Józef Hoene-Wroński vydal v roce 1831 francouzsky psanou knihu *Mesianismus* (Le mesianisme), v níž svérázně pojal slovanskou myšlenku jako polský mesianismus. Předvídal v ní Polákům vedoucí úlohu při obnově Evropy, dále mj. *slovanskou éru* v ní nebo to, že Evropa se stane *třetím Izraelem*. Mesianistické myšlenky šířil mezi Slovany i Neslovany mj. například Adam Mickiewicz, účastník listopadového povstání filozof a pedagog Bronislaw Trentowski (1808–1869) a zejména pak mystický kazatel Andrzej Towiański (1799–1878) aj.

Po porážce listopadového povstání odešli do emigrace do západoevropských zemí mnozí významní představitelé polské literatury, vědy, kultury a politiky. Mnozí z nich odcházeli na Západ přes Moravu (a také mj. přes Brno) a Čechy, obdobně jako Fryderyk Chopin, nebo v roce 1829 Adam Mickiewicz, který se v Praze seznámil s úsilím českých obrozenců.

To nesporně posílilo sympatie různých vrstev české společnosti s polským osvobozeneckým hnutím. Odrazilo se to mj. v tvorbě velkého českého romantického básníka Karla Hynka Máchy (1810–1836) a v tvorbě a činnosti polonofilsky orientovaných členů jeho kroužku, např. Karla Sabiny (1813–1877) nebo Josefa Jaroslava Langera (1806–1846), autora sbírky *České krakováčky* (1835) psané ve formě polské lidové písně. František Alexandr Zach nebyl ve své romantické touze pomoci slovanským bratrům osamocen. Již ve dvacátých letech 19. století, ale zejména pak v době povstání v roce 1831 zesílilo české polonofilství. Vznikaly četné polonofilské kroužky intelektuálů a studentů, v nichž se rozvíjela politická a konspirační činnost a spolupráce s Poláky, mj. ve Vídni.

K. H. Mácha se odklonil od české tradice a razil cestu cizím romantickým vzorům k nám. Pod vlivem polských básníků viděl v lordu Byronovi revolučního básníka, obdivoval jej a seznámil se s jeho tvorbou, která rozhodujícím způsobem obohatila jeho duchovní život. Počátkem třicátých let, kdy jeho vrstevník František A. Zach obdivoval Poláky a kul konspirační plány, se Mácha ponořil do četby děl polských romantiků, především Adama Mickiewicze, Juliusze Slowackého (1809–1849), Antoniho Malczewského (1793–1826), účastníka listopadového povstání Stefana Garczyńskiego (1805–1833), čelného představitele polského revolučního romantismu a rovněž účastníka listopadového povstání Seweryna Goszczyńskiego (1801–1876), který se vydal na cestu pomoci řeckým povstalcům, ale bohužel se do Řecka nakonec nedostal, protože se zdržel na Ukrajině, kde organizoval konspirační aktivity.

Tvorba těchto a mnoha dalších polských romantických básníků výrazně ovlivnila básnické i prozaické dílo K. H. Máchy. Revolučně orientovaní polští básníci byli Františku

Zachovi vzorem. Jim spěchal v létě 1831 na pomoc, ovšem dorazil do Krakova bohužel pozdě. Oni mu ovšem byli vzorem v jeho romanticky revoluční činnosti, v jeho konspirační a později agentské činnosti. S nimi a s mnoha dalšími polskými tvůrčími osobnostmi se František Zach ve Francii stýkal a spolupracoval do konce roku 1837, kdy se vrátil do Brna. Mladá generace českých i slovenských vlastenců byla nadšena osvobozenecským bojem porobených národů.

V tomto širokém evropském kontextu je podle mého soudu třeba vidět také mnohaleté aktivity Františka Zacha, který politicky dozrával v době právnických studií ve Vídni. Fr. Zach romanticky obdivoval osvobozenecský boj Řeků proti Turkům ve dvacátých letech 19. století. On i jeho generační druhové schvalovali osvobozenecský zápas ujařmených národů za osvobození. Byl nadšen činem jednoho z nejvlivnějších evropských romantických básníků lordem Georgem Gordonem Byronem (1788–1824), který cestoval po Portugalsku, Španělsku, Řecku, Albánii a Turecku (Istanbul). Jestliže se Byron rozhodl podpořit jednoho z vůdců protitureckého povstání knížete Alexandra Mavrokordatose, pak se František Zach rozhodl přispěchat v době listopadového povstání Polákům na pomoc. A když zjistil, že přišel do Polska pozdě, rozhodl se na podzim 1832 odjet do Francie a podpořit vůdce šlechtického křídla polské emigrace Adama Czartoryského a polskou emigraci a dát se do jejich služeb. František Zach byl první Čech emigrant, který se přidal k polské emigraci a ve Francii mezi polskými emigranty prožil plných pět let.

Také vztah slovenských obrozeneckých básníků Ľudovíta Štúra, Janka Krále, Andreje Sládkoviče aj. k Byronovi se formoval pod silným působením příkladu slovanských byronistů K. H. Máchy, A. Mickiewicze a A. S. Puškina.

František Zach nemohl nevědět, že Byron měl např. v Německu své následovníky, k nimž patřil mj. Heinrich Heine, a že v Polsku se stal vzorem např. pro Adama Mickiewicze, Juliusze Slowackého aj. František Zach patřil sám k obdivovatelům A. Mickiewicze, s nímž se stýkal a navštěvoval jeho přednášky o slovanských literaturách v Collège de France v Paříži. Vždyť básník-profesor A. Mickiewicz dokončil ve Francii v roce 1832 dramatický fragment *Dziady*, v němž prosazoval mesianistické myšlenky o trpící polské zemi jako o *Kristu národů*. V roce 1834, tedy v době, kdy v Paříži pobýval také František Zach, dokončil Adam Mickiewicz svůj rozsáhlý epos *Pan Tadeusz*. V Paříži vznikla rovněž nejvýznamnější díla věčného Mickiewiczova rivala, básníka a dramatika Juliusze Slowackého.

Ve Francii byl Fr. A. Zach přímo ve víru bouřlivého, rozporuplného politického a spolkového života Poláků v emigraci. Uvedli jej do něho mj. Poláci, s nimiž se seznámil, když odcházeli na Západ. František Zach byl také po návratu do Brna ve styku s Poláky, kteří projížděli Brnem *na cestě do emigrace v západní Evropě a pomáhal jim tak vydatně*, uvádí ve své monografii o Františku Zachovi Václav Žáček, *že se na něj, jak později napsal, „policie mrzela“*.²⁶⁴

Záchovo přátelství s českým polonofilem Františkem Cyrilem Kampelíkem vyústilo v polovině roku 1839 tak, že mu František Zach navrhl, *zda by nebylo prospěšnější podporovat českou národnost, literaturu a kulturu prostřednictvím tajných spolků po způso-*

264 ŽÁČEK, V.: *František A. Zach*, Melantrich, Praha 1977, s. 20.

bu Francouzů a Poláků. Svoje představy o působení podobných spolků shrnul F. Zach takto: *Vlastenci jsou povinni sdružovat se podle daných pravidel, vybírat měsíční příspěvky, odměňovat vynikající spisovatele, vypisovat odměny za užitečná a praktická díla, zakládat časopisy, budovat knihovny a odměňovat učitele zasloužilé o pěstování národního jazyka a probouzení v mládeži lásky k vlasti.*²⁶⁵

Protože cítil horkou půdu pod nohama, neboť byl rakouskou policií sledován, rozhodl se Fr. Zach v říjnu 1840 odjet ke svým polským přátelům do Francie. Na cestě se zastavil v Bruselu u známého a uznávaného polského historika a politika Joachima Lelewela (1786–1861), jednoho ze spoluorganizátorů a vedoucích osobností listopadového povstání 1830–1831. Po jeho porážce Lelewel emigroval v roce 1831 do Francie a tam vytvořil první polskou emigrační vládu. O dva roky později se však usadil v Bruselu a věnoval se výhradně historické odborné činnosti. Fr. Zach se s ním znal a spolupracoval již dříve. Také tentokrát se ovšem František Zach projevil jako člověk, kterému leží na srdci slovanské otázky. Zneklidňovalo ho, proč polští emigrantští činitelé nevěnují větší pozornost Slovanům, když přece mohou v emigraci svobodně psát. Sám Fr. Zach zamýšlel informovat různé společenské vrstvy západní Evropy o postavení českého národa. K tomu získal v Praze erudovaného pomocníka, polonofila a vlastence Františka Ladislava Riegera (1818–1903). Zachovým úmyslem bylo seznamovat západoevropskou veřejnost se Slovan v Rakousku a přesvědčovat ji o tom, že právě rakouští Slované by měli v dalším vývoji získat vedoucí postavení. Domníval se, že z Francie se budou moci Slované *ukazovat* na evropské scéně lépe, že budeme *viděni z míst, jež nás ignorují* – psal J. Lelewelovi. Přitom si byl Fr. Zach dobře vědom, že se každé národní společenství, které chce dosáhnout lepšího postavení v Evropě a ve světě, musí hledat síly především v sobě. *Musíme především a vždy spoléhat na vlastní síly a nehledat žádné politické kombinace mimo slovanské rodiny* – zdůrazňoval Fr. Zach.

Zachův zájem o osud balkánských slovanských národů a o tureckou říši vyústil v rozhodnutí odjet do evropské části Turecka, tj. na slovanský Balkán. Jako dobrý agitátor a přesvědčený Slovan hledal Fr. Zach spolupracovníky pro své záměry, plány, konspirační akce. A když ztroskotala spolupráce s Fr. L. Riegreem, našel spolupracovníka v brněnském redaktoru německého časopisu *Moravia* Janu Ohéralovi (1810–1868). Zacha zneklidňovalo to, že se Poláci nezajímají o otázky slovanských národů a o vzájemnou spolupráci. Zachův slavismus, o kterém přesvědčoval své polské přátele, měl silné, ovšem skryté revoluční jádro.

Jan Ohéral se stýkal s významnými českými a dalšími slovanskými obrozeneckými činiteli, jakými byli např. František Palacký, P. J. Šafařík, Karel Slavoj Amerling (1807–1884), Ljudevit Štúr (1815–1856), autor tzv. ilyrského programu jihoslovanského sjednocení Ljudevit Gaj (1809–1872), vycházející primárně z Kollárovy myšlenky slovanské vzájemnosti a sounáležitosti. J. Ohéral měl zprostředkovávat Zachovi zprávy z „domova“. Ovšem obdobně jako plán spolupráce s F. L. Riegreem, také spolupráce s Janem Ohéralem byla policií odhalena a ztroskotala.

265 *Tamtéž*, s. 27.

Již jsme dříve poznamenali, že František Zach navštěvoval přednášky básníka-věštce a básníka profesora Adama Mickiewicze v pařížské Collége de France. Na rozdíl např. od hraběte Lva Thuna a jiných, kteří byli pro uchování rakouské říše (začátky austro-slavismu) a Slovanů v ní, Mickiewicz byl proti jednotnému slovanskému císařství a za *samostatný státní rozvoj slovanských národů bez nadvlády kteréhokoli z nich*.²⁶⁶

Uvedené Mickiewiczovy myšlenky byly Zachovi blízké. Své názory na tzv. slavismus, na slovanskou vzájemnost Zach předložil knížeti Adamu Czartoryskému i hraběti Lvovi Thunovi. Psal mj.: *Kdyby měl český národ zůstat na místě, na kterém je nyní, nemohlo by dojít k žádné politické změně. Protože však celý národ je v pohybu, přijde nutně doba, kdy bude chtít více než nyní. Touha po národní nezávislosti poroste se silou vlasteneckých citů. Čím více se cítí národ silným, tím méně chce zůstat podřízen*.²⁶⁷ Podobné názory zastával také A. Mickiewicz.

František Zach psal, a to bych chtěl zde zdůraznit, že *Slavismus, (slovanská) vzájemnost není žádnou tendencí k jedinému* (tj. jednotnému – pozn. moje ID) *slovanskému císařství, nýbrž je sdružováním národů jedné rasy za účelem navzájem si pomáhat při dobývání vlastní národní nezávislosti, kterou žádný z nich nechce postoupit nebo prodat sousedovi. Každá svoboda dobytá krví, brání se krví*.

Domnívám se, že to je dodnes aktuální výklad slovanské vzájemnosti. Jak již na to upozornil ve své citované monografii Václav Žáček, František Zach dospěl k takovému výkladu díky tomu, že se stýkal s polskými emigranty. Zvláště její konzervativní křídlo, vedené knížetem Adamem Czartoryským, projevovalo živý zájem o slovanskou problematiku. Větší aktivizaci a spolupráci Slovanů ostatně požadoval také Adam Mickiewicz.

Adam Mickiewicz projevoval živý zájem o jižní Slovany. A jižní Slované popularizovali jeho tvorbu mj. v Srbsku a mezi Srby. Jedním z prvních srbských znalců díla velkého polského romantického básníka byl básník, redaktor a publicista Miloš Popović (1820–1879), propagátor myšlenek ilyrského hnutí mezi Srby. Stýkal se mj. s Ljudevitem Gajem, Stankem Vrazem aj., s nimiž překládal Mickiewiczovy verše. M. Popović informoval v *Srbských novinách* (Srpske novine) o Mickiewiczových přednáškách v Collége de France. V literární příloze *Podunavka* uveřejnil v deseti pokračováních v letech 1843–1844 v překladu z němčiny výběr z Mickiewiczových přednášek pod názvem *Srbové a jejich lidové písně* (Srbi i nijove narodne pesme).

O mezinárodním časopise *Tribune des Peuples*, který vydával A. Mickiewicz, srbský redaktor Miloš Popović mj. napsal: *Věčně trvajícím slovanská literární vzájemnost, odpovídající našemu století, je hlavním cílem uvedeného listu*.

Zájem srbského básníka a redaktora o činnost Adama Mickiewicze zapadá do měsíců a let, kdy polská emigrace pod vedením Adama Czartoryského rozvíjela v Srbsku, jinde na Balkáně i v Cařihradě rozsáhlou aktivitu. To slovansky orientovaného Františka Zacha podnítilo k tomu, že počátkem dubna 1843 sepsal a odevzdal A. Czartoryskému *Memorandum o úkolech polského diplomatického agenta v Srbsku*. Také v Srbsku však

266 *Tamtéž*, s. 36.

267 *Tamtéž*, s. 37.

Zach chtěl vysvětlovat, prosazovat a realizovat myšlenku slovanské vzájemnosti, neboli tzv. slavismu.

V dopise, který Fr. Zach napsal A. Czartoryskému z cesty do Srbska (z Marseille), připomínal *ještě jednou*, aby vydal starou slovanskou památku, tzv. Remešské evangelium,²⁶⁸ v níž je vyjádřena mj. také slovanská vzájemnost. *Tento rukopis má velký význam, psal mu Zach, nebo je nejstarší, jaký mají Čechy. Slovanští učenci na něj všude čekají, bude ve všech slovanských knihovnách./... / Vyjde-li tato kniha Vaším nákladem nebo Vaší péčí a bude-li s malou předmlouvou dedikována českému národu, umožní předpovědět, že literární vzájemnost, jež již existuje mezi Slovary, poskytne jim jednou odhodlání nezbytné ke znovudobytí národní nezávislosti. Ta malá kniha s malou předmlouvou bude politickým činem, zvláště pro rakouské Slovary. Ručím Vám co nejrozhodněji, že kniha bude mít co největší význam pro studium slovanských jazyků./... / Ujišťuji Vás, že učený svět očekává tuto knihu a připravuje se ji komentovat, srovnávat, překládat atd., obrátí ji nahoru i dolů a za dva roky budou tu svazky vysvětlení a kontroverzí.*

Za svého prvního pobytu v Bělehradě v letech 1843–1848 František Zach v roli polského agenta chtěl plnit své nerevoluční poslání. Jenže neustále sledoval politické snahy Slovanů a všude tam, kde mohl, objasňoval smysl slovanské vzájemnosti pro slovanské národy, usiloval o *probouzení národní hrdosti v Srbech* a o sblížení pravosláví, katolicismu a islámu.

V Srbsku se František Zach stýkal s mnoha srbskými literáty a kulturními pracovníky. Dobrého a oddaného spolupracovníka našel mj. v synovci Pavla Josefa Šafaříka MUDr. Janku Šafaříkovi (1812–1876).²⁶⁹ Jeho prostřednictvím získával potřebné informace. Svou slovansky orientovanou aktivitu rozvíjel Zach bezprostředně po příjezdu do Bělehradu. Samostatný výklad by si zasloužila Zachova účast na tvorbě slovanské politiky Srbska, jak byla prezentována v tzv. Načertanii z roku 1844. V jeho definitivní verzi je totiž obsažen Zachův podklad slovanské vzájemnosti, dlouho připisovaný srbskému ministru zahraniční Iliju Garašaninovi. Přehlednou srovnávací analýzu vzniku Zachova plánu slovanské politiky Srbska a jeho návrhy na vyřešení otázky postavení jižních Slovanů podal v již několikrát zde citované práci Václav Žáček.

Časové vymezení nám bohužel nedovolí pojednat také o Zachově účasti na programu a průběhu např. Slovanského sjezdu v Praze 1848, jeho úsilí o rozvoj slovanské vzájemnosti, o sblížení Srbů s Charváty, o vyřešení postavení Slováků atd. *Rakousko je zjevně na cestě k svému rozpadnutí, avšak zvláště Slované pocítují nutnost sblížit se, aby nebyli pohlceni buď Ruskem nebo Německem* – psal Zach polskému agentu Michalu Czajkowskému z Prahy 9. června 1848.

A v dopise knížeti Adamu Czartoryskému, odeslaném z Bělehradu 26. listopadu 1849, vyjádřil své velké politování, *že Poláci se postavili na stranu Maďarů./... / Dnes jsou Poláci v opozici vůči všem Slovanům. Nemohu schvalovat politiku, která odděluje Polsko od jeho přirozených přátel./... / Poláci jsou také slovanským národem, proto zájem Polska*

268 Remešské evangelium je církevně slovanská literární památka, která je částečně psána cyrilicí a částečně hlaholicí. Poprvé ji určil polský paleograf L. K. Jestrzębski.

269 Ján Šafařík působil v Bělehradě jako lékař a profesor lycea. Založil Národní muzeum a knihovnu a byl jeho ředitelem. Zajímal se o dějiny a archeologii.

musí být mít něco společného se zájmy všech Slovanů./ ... / Ten, kdo obětuje obecný zájem Slovanů zvláštnímu prospěchu Poláků, popírá tím svůj slovanský původ.

Korespondence Františka Alexandra Zacha, kterou máme k dispozici, zejména jeho téměř šest set dopisů Vilému a Anně Gablerovým a téměř padesát dopisů Vilému Lamblovi a Janu Baptistovi, stejně jako Zachovy *Deníky* z let 1848–1875, nesporně přinesou ne jeden nový poznatek o jeho dlouholeté, neúnavné, ne jednou romanticky podbarvené, ale důsledné propagaci myšlenky slovanské vzájemné spolupráce, sblížení slovanských národů. V žádném případě však František Zach neprosazoval a ani nemohl prosazovat panslavismus, jak se to snaží někteří odborníci dnes prezentovat.

Myslím, že Masarykova slova, napsaná před téměř osmdesáti lety, jsou více než aktuální právě dnes: *Evropeismus se nepřičí zdravému jádru Kollárovy vzájemnosti, naopak, doplňuje a dovršuje ji. Evropeismus vylučuje jen mesianismus romantický a šovinismus. Pokud mesianismus upozornil na některé dobré vlastnosti a zvláštnosti národů, má své zásluhy. Realistická kritika nebude mesianismus pouze negovat, nýbrž podá ocenění všech živých kulturních prvků a připraví takto tu organickou syntézu, která nebude nenárodní a protinárodní, nýbrž národní – každý národ bude vyvíjet svůj národní ráz a své národní vlastnosti pod vlivem všech živoucích a sílicích prvků a směrů kulturních.*²⁷⁰ A co může být dnes aktuálnější, než Masarykova slova o tom, že *sjednocení Evropy bude doplněno a rozšířeno sjednocením lidstva* a že k tomuto humanitnímu programu *sjednocené Evropy a ke spojení států evropských národové slovanští přispějí svou vzájemností.*²⁷¹

270 MASARYK, T. G.: *Slovanské problémy*, Státní nakladatelství, Praha 1928, s. 173–175.

271 MASARYK, T. G.: *Slované po válce*, Praha 1923, s. 37–38.